

ทางสายกลางแห่งปฏิจจสมุปบาท The Middle Way of the Paticca-samuppada

พิบูล ชัชวานิชย์

Piboon Chatchawanit

บกก. ปราจีนบุรีฮอนด้าคาร์ส์

Prachinburi honda cars co.ltd

Email : Piboon.1120@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิชาการฉบับนี้ เป็นบทความที่มุ่งศึกษาวิเคราะห์เพื่อค้นหาคำตอบว่า ทางสายกลางแห่งปฏิจจสมุปบาทคืออะไร ผลการศึกษาพบว่า ปฏิจจสมุปบาทเป็นวิสัยของพระพุทธเจ้าเท่านั้นที่จะบรรลุได้อย่างแจ่มแจ้ง ซึ่งถือได้ว่าเป็นคุณลักษณะพิเศษของปฏิจจสมุปบาท แม้ว่าบุคคลในระดับสาวกจะสามารถมีญาณหยั่งรู้เข้าถึงธรรมข้อนี้ แต่ก็เข้าถึงในระดับหนึ่ง ไม่ลึกเท่าระดับของพระพุทธเจ้า และจากผลการวิเคราะห์ “ทางสายกลางแห่งปฏิจจสมุปบาท” สรุปได้ว่า ความหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นใน 3 ลักษณะ ดังนี้ 1) ความหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในทิฏฐิอันสุดโต่ง โดยย่อ ได้แก่ การหลุดพ้นจากมิจฉาทิฏฐิ 2 ประการ คือ สัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ โดยขยาย ได้แก่ การหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในทิฏฐิ 62 ประการ 2) ความหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในสถานที่และเวลา ได้แก่ การหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่น (อุปาทาน) ในภพ (31 ภพภูมิ) ประการหนึ่ง และความยึดมั่นถือมั่นในสังขารที่ ประทุษร้ายอดีตอนาคต และปัจจุบัน ประการหนึ่ง และ 3) ความหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในขันธ 5 ได้แก่ การหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ

คำสำคัญ : ปฏิจจสมุปบาท, ทางสายกลาง

Abstract

This academic article aims to study and analyze to find the answer to what the Middle Way of Paticca-samuppada. The study finds that Paticca-samuppada is an attribute attainable only by Lord Buddha to its fullest extent, which is considered a special characteristic of the Paticca-samuppada. Even though individuals at the level of disciples may have insight into this doctrine, they do so to a limited degree, not as deeply as Lord Buddha. From the analysis of the “Middle Way of Paticca-samuppada”, it can be summarized that liberation from attachment to firm beliefs involves three aspects: 1) Liberation from attachment to supreme views, namely liberation from extreme views. This includes liberation from views of eternalism and annihilationism, which can be expanded to liberation from attachment to 62 kinds of views. 2) Liberation from attachment to places and times, including liberation from attachment to certain realms in existence and attachment to views about the past, future, and present and 3) Liberation from attachment to groups, including liberation from attachment to forms, rituals, agreements, social affiliations, and spirits.

Keywords : Paticca-samuppada, Middle Way

บทนำ

ทางสายกลาง หรือ มัชฌิมาปฏิปทา เริ่มถูกเผยแพร่แก่มนุษยชาติหลังจากที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้ อริยสัจ 4 ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ซึ่งข้อสุดท้ายของอริยสัจ 4 เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อัญ्ञฐังคิกมรรค หมายถึง ทางแห่งการดับทุกข์ ได้แก่ สัมมาทิฐิ (ความเห็นชอบ) สัมมาสังกัปปะ (ความคิดชอบ) สัมมาวาจา (การเจรจาชอบ) สัมมากัมมันตะ (การกระทำชอบ) สัมมาอาชีวะ (การเลี้ยงชีวิตชอบ) สัมมาวายามะ (ความพยายามชอบ) สัมมาสติ (ความระลึกชอบ) และ สัมมาสมาธิ (ความตั้งใจชอบ) (ธเนศ เกษศิลป์, 2561) พุทธศาสนิกชน (2540) เสนอแนะเกี่ยวกับทางสายกลางไว้ว่า “ในการศึกษาเรื่อง มัชฌิมาปฏิปทานั้น ควรจะศึกษามัชฌิมาปฏิปทาขึ้นพื้นฐานทั่วไป คือ อัญ्ञฐังคิกมรรค เป็นลำดับแรก แล้วศึกษามัชฌิมาปฏิปทาในความหมายชั้นกว้าง คือ โภธิปักขิยธรรมทั้งหมด เป็นลำดับที่สอง แล้วจึงศึกษามัชฌิมาปฏิปทาในความหมายชั้นลึก คือ ปฏิจจสมุปปาท เป็นลำดับสุดท้าย มิฉะนั้นจะลำบาก” จากข้อเสนอนี้ดังกล่าว ทำให้เห็นถึงความเชื่อมโยงของทางสายกลางว่า ไม่ได้มีเพียงเรื่องของมรรคมีองค์ 8 แต่ยังขยายมาถึงธรรมข้ออื่น ๆ ที่สำคัญหนึ่งนั้น ได้แก่ คำสอนเรื่องปฏิจจสมุปปาท นั่นเอง

ปฏิจจสมุปปาทธรรม ได้ชื่อว่าเป็นธรรมที่มีความละเอียด ลึกซึ้ง หยั่งยาก ดังคำกล่าวที่ว่า “ธรรมเหล่านี้แล ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ใช้เหตุผลคาดคะเนเอาไม่ได้ ละเอียด รู้ได้เฉพาะบัณฑิต ซึ่งตถาคตรู้แจ้งเองแล้วสั่งสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งตามอันเป็นเหตุให้คนกล่าว ยกย่องตถาคต ถูกต้องตามความเป็นจริง” (ที.สี.(ไทย) 9/37/16) โดยความหมายของธรรมในที่นี้ก็คือปฏิจจสมุปปาท นั่นเอง ตามที่พระพุทธเจ้าตรัสต่อมาว่า “ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ เป็นคุณอันลึก เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก เป็นธรรมสงบ ประณีต ไม่หยั่งลงสู่ความตริก ละเอียด เป็นวิสัยที่บัณฑิตจะพึงรู้แจ้ง ส่วนหมู่มสัตว์นี้ เรืองรมย์ด้วย อาลัย ยินดีในอาลัย ชื่นชมในอาลัย ฐานะคือความที่อวิชชาเป็นปัจจัย แห่งสังขารเป็นต้นนี้ เป็นสภาพ อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นนี้ อันหมู่มสัตว์ผู้เรืองรมย์ด้วยอาลัย ยินดีในอาลัย ชื่นชมในอาลัย เห็นได้ยาก แม้ฐานะคือ ธรรมเป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง เป็นที่สละคืนอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่สิ้นกำหนด เป็นที่ดับสนิท หากิเลสเครื่องร้อยรัดมิได้นี้ ก็แสนยากที่จะเห็นได้ ก็ถ้าเราจะ พึงแสดงธรรม สัตว์เหล่าอื่น ก็จะไม่พึงรู้ทั่วถึงธรรมของเรา ซ่อนนั้น จะพึงเป็นความเหน็ดเหนื่อยเปล่าแก่เรา จะพึงเป็นความลำบากเปล่าแก่เรา” (วิ.ม.(ไทย) 4/5/9)

แม้ว่าปฏิจจสมุปปาทจะเป็นสิ่งที่ละเอียด ลึกซึ้ง หยั่งยาก ก็มีใ้เชื่อว่าไม่สามารถศึกษาเรียนรู้ได้ ขึ้นอยู่กับการปฏิบัติตนตามหลักธรรมจนเกิดปัญญาญาณ ฉะนั้น ปฏิจจสมุปปาทจึงเป็นผลของการปฏิบัติตนตามหลักธรรมจนหลุดพ้นจากความทุกข์ แม้จะมีการตีความที่แตกต่างกันไป แต่ปฏิจจสมุปปาทก็เป็น การกล่าวถึงเหตุปัจจัยแห่งอทัปปัจจยตา คือ “เมื่อมีสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น และเมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ” เมื่อขยายความออกไปปฏิจจสมุปปาทคือผลแห่งการ ปฏิบัติตามทางสายกลางที่ทำลายความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน เป็นความยึดมั่นถือมั่นที่ทำให้เกิดมิจฉาทิฎฐิ สุดโต่ง ได้แก่ สัสสตทิฎฐิ (ความเห็นว่ายัตถัตตานี้เที่ยงแท้ ตายแล้วเกิด) และ อุจเฉททิฎฐิ (ความเห็นว่ายัตถัตตายแล้วสูญ เชื่อว่าขาดสูญ ไม่มีผลแห่งความดีความชั่ว)

ความหมายของปฏิจจสมุปบาท

ปฏิจจสมุปบาท มาจากคำว่า ปฏิจจ แปลว่า อิงอาศัยกัน เกี่ยวเนื่องกัน หรือสัมพันธ์กัน สัม แปลว่า พร้อมกันหรือด้วยกัน และ อุปบาท แปลว่า การเกิดขึ้น แต่ความหมายในปฏิจจสมุปบาทนั้น รวมเอาการดับลงไว้ด้วย ปฏิจจสมุปบาทจึงหมายถึง ภาวะที่อิงอาศัยกันเกิดขึ้นพร้อมกันหรือดับลงพร้อมกัน จากความหมายข้างต้นปฏิจจสมุปบาทจึงมีทั้งกระบวนการที่อิงอาศัยกันเกิดขึ้นพร้อมกันและ กระบวนการที่อิงอาศัยกันดับลงพร้อมกัน (เทพพร มังธานี, 2564)

อย่างไรก็ตาม การศึกษาความหมายแห่งปฏิจจสมุปบาทนี้ ควรศึกษาให้ครบถ้วนที่สุดเพื่อให้เห็น ภาพรวมของบริบทในคำ ๆ นี้ ซึ่งแบ่งออกเป็นส่วนของความหมายแห่งธรรม ส่วนของโวพจน์ และ คำสำคัญ ดังต่อไปนี้

1. ความหมาย ตามรูปศัพท์ มาจาก ปฏิจจ (อาศัย) + สมุปบาท (การเกิด ร่วมกัน) แปลว่า การเกิดร่วมกันโดยอาศัยกัน ในภาษาอังกฤษนิยมแปลว่า Dependent Origination มีบ้างที่ใช้ว่า Dependent Co-arising คำหลังนี้แม้จะแปลได้ตรงตัว แต่ความลึกซึ้ง และความนิยมใช้สุภาษิตคำแรกไม่ได้ เพราะให้ความรู้สึกของการเป็นต้นเหตุเกิดทุกขได้มากกว่า

2. โวพจน์ (synonym) ปฏิจจสมุปบาทมีคำโวพจน์อยู่ด้วยกัน คือ อิทัปปัจจยตา (ความมีสิ่งนี้เป็นปัจจัย) ตถตา (ความเป็นเช่นนั้นเอง) อวิตถตา (ความไม่เป็นเช่นนั้นหามิได้) อนัญญตตา (ความไม่เป็นอย่างอื่น) อัมมัญญิตตา (ความตั้งอยู่ตามธรรม) อัมมนิยามตา (ความแน่นอนแห่งธรรม) และปัจจยการ (อาการแห่งปัจจัย)

คำทั้งหมดนี้ต่างกันแต่เพียงพยัญชนะ (ตัวหนังสือ) แต่ความหมายโดยสรุปก็เหมือนกัน คือ มุ่งแสดงถึงการเกิดในลักษณะเป็นปัจจัยอิงอาศัยกัน

3. คำสำคัญ (key word) คำสำคัญที่ถือเป็นกุญแจดอกแรกที่จะไขไปถึงเนื้อหาหลักของปฏิจจสมุปบาท มีอยู่ 12 คำ ได้แก่

1) อวิชชา (ignorance) คือ ความไม่รู้ ซึ่งมีลักษณะต่าง ๆ อาทิ ความไม่รู้ว่าชั้น 5 ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่นเป็นทุกข์ กามทั้งหลายไม่เที่ยง และความไม่รู้จักความดีความชั่ว ตามความเป็นจริง

2) สังขาร (mental formations, mental activities) คือ เจตสิกที่ปรุงแต่งให้เกิดวิญญาณ เน้นที่ เจตนา (volition) คือ ความตั้งใจ ความจงใจ เช่น เจตนาในการทำดี (ปุญญาภิสังขาร) เจตนาในการทำชั่ว (อปุญญาภิสังขาร) ยังครอบคลุมไปถึงเจตนาในการทำสมาธิ (อานัญญาภิสังขาร)

3) วิญญาณ (consciousness) คือ การรับรู้อารมณ์ (objects, สิ่งเร้า) ต่าง ๆ ได้แก่ การรับรู้ทางตา (จักขุวิญญาณ = การเห็น) การรับรู้ทางหู (โสตวิญญาณ = การได้ยิน) การรับรู้ทางจมูก (ฆานวิญญาณ = การได้กลิ่น) การรับรู้ทางลิ้น (ชีวาวิญญาณ = การรู้รส) การรับรู้ทางกาย (กายวิญญาณ = การรู้เย็นร้อนอ่อนแข็ง) และการรับรู้ทางใจ (มโนวิญญาณ = ความนึกคิด)

4) นาม-รูป (mentality and materiality) แยกเป็น นาม คือ เจตสิก (mental formations) ฝ่ายเป็นกลางที่ปรุงแต่งจิตทุกขณะให้รับรู้ เช่น การกระทบอารมณ์ (ผัสสะ) การรู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์หรือเฉย ๆ (เวทนา) การกำหนดหมายจนจำได้ (สัญญา) ความจงใจหรือความตั้งใจ (เจตนา) ความมีอารมณ์เดียว

หรือการรับรู้อารมณ์ที่ละเอียด (เอกัคคตา, ขณิกสมาธิที่เป็นมูลรากของสมาธิอื่น ๆ) สภาพะที่ทำให้นามอื่น ๆ ทำหน้าที่ร่วมกันในแต่ละขณะ (ซีวิตินทริย) และการเอาใจใส่สิ่งเร้าที่มากกระทบทำให้นามอื่น ๆ ตื่นตัว (มนสิการ) และ รูป คือ ปสาทรูปต่าง ๆ ซึ่งทำหน้าที่แปรความหมายตามการปรุงแต่งของนาม มี 5 คือ ประสาทตา ประสาทหู ประสาทจมูก ประสาทลิ้น และประสาทกาย

5) สฬายตนะ (six bases) คือ อายตนะ อันได้แก่ ปสาทรูปที่แก่กล้า (mature) ถึงขั้นสามารถเป็นแดนหรือสนามให้เกิดการติดต่อกับสิ่งเร้าได้ มี 6 ได้แก่ แดนหรือสนามติดต่อก็คือ ตา (จักขายตนะ = จักขุ + อายตนะ) แดนหรือสนามติดต่อก็คือ หู (โสตายตนะ = โสต + อายตนะ) แดนหรือสนามติดต่อก็คือ จมูก (ฆานายตนะ = ฆาน + อายตนะ) แดนหรือสนามติดต่อก็คือ ลิ้น (ชีวิหายตนะ = ชิวหา + อายตนะ) แดนหรือสนามติดต่อก็คือ กาย (กายายตนะ = กาย + อายตนะ) และแดนหรือสนามติดต่อกให้เกิดการนึกคิดคือใจ (มนายตนะ = มน + อายตนะ) ในที่นี้เน้น มนายตนะ หรือ มโนวิญญาณ

6) ผัสสะ (contact) คือ การปรุงแต่งจิตให้กระทบติดต่อกับสิ่งเร้าที่มากกระทบ เน้นไปที่มโนสัมผัส (การติดต่อทางใจ)

7) เวทนา (feeling) คือ ความรู้สึกเป็นสุข (สุขเวทนา) เมื่อสัมผัสกับอารมณ์ที่ น่าปรารถนา ความรู้สึกเป็นทุกข์ (ทุกขเวทนา) เมื่อสัมผัสกับอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา และความรู้สึกเป็นกลาง (อุเบกขาเวทนา) เมื่อได้สัมผัสกับอารมณ์ที่ไม่ดึงดูดใจ

8) ตัณหา (craving) คือ ความอยาก มี 3 ได้แก่ ความอยากได้กาม (กามตัณหา) ความอยากได้กามที่ปรารถนาคงอยู่ (ภวตัณหา) ความอยากได้กามที่ไม่น่าปรารถนาพ้นไปเพื่อจะได้กามใหม่ที่นาปรารถนามาแทนที่ (วิภวตัณหา, ความเบื่อของเก่าแล้ว อยากได้ใหม่)

9) อุปาทาน (clinging) คือ ความยึดมั่น ได้แก่ ความยึดมั่นในขันธ 5 ว่าเป็น อัตตาทำหน้าที่ เสวยกาม (อัตตวาหุอุปาทาน) ความยึดมั่นในกามว่าทำให้อัตตาเป็นสุข (กามอุปาทาน) ความยึดมั่นในความเห็นผิดว่าอัตตาจะได้เสวยกามเพื่อความทุกข์ (ทิฏฐูปาทาน) และความยึดมั่นในศีลพรตอันเป็นทางทำให้อัตตาได้กามตามที่ต้องการ (ศีลพัทูปาทาน)

10) ภพ (becoming) คือ ความมี ความเป็น หมายถึง ความเป็นกรรม (กัมมภพ = การกระทำที่มาจากกิเลสและยังต้องให้ผล) ในที่นี้คือ มโนกรรม หรือความนึกคิดที่เกิดต่อจากที่ได้รับรู้ทางตา เป็นต้น ความเป็นผลของของกรรม (อุปปัตติภพหรือวิบาก) ที่กลั่นตัวเก็บไว้ใน ภวังคจิต (จิตใต้สำนึก) หลังจากนึกคิดแล้วและพร้อมเกิดอีกทันทีที่มีสิ่งเร้ามากกระทบถึงภวังคจิต

11) ชาติ (birth) คือ การเกิดปรากฏของผลกรรมในขณะจิตแต่ละขณะซึ่งประกอบด้วย กิเลสอันเป็นปัจจัยให้เกิดภพ (กรรมภพ) ต่อไป รวมทั้งการเกิดมีชีวิตเป็นมนุษย์หรือ สัตว์ในภพภูมิต่าง ๆ แต่ละภพภูมิ

12) ชรา (old age) คือ ความเสื่อมหรือความไม่คงอยู่ของขณะจิตแต่ละขณะที่มีผลกรรมเกิดปรากฏ รวมทั้งความแก่ของร่างกายหลังจากเกิดมีชีวิตในแต่ละภพภูมิ

มรณะ (death) คือ ความแตกดับของขณะจิตแต่ละขณะที่มีผลกรรม เกิดปรากฏและเสื่อมรวมทั้งความแตกดับของร่างกายหลังจากเกิดมีชีวิตในแต่ละภพภูมิ

โศก (sorrow) คือ ความเสียใจ

ปริเทวะ (lamentation) คือ การคร่ำครวญ พิไร รำพัน ทุกข์ (pain) คือ ความทุกข์กาย ความไม่สบายกาย

โทมน์ส (grief) คือ ความทุกข์ใจ ความไม่สบายใจ

อุปายาส (despair) คือ ความคับแค้นใจ (บรรจบ บรรณรุจิ, 2555)

คุณลักษณะพิเศษของปฏิจจสมุปบาท

ปฏิจจสมุปบาทเป็นวิสัยของพระพุทธเจ้าเท่านั้นที่จะบรรลุได้อย่างแจ่มแจ้ง ซึ่งถือได้ว่าเป็นคุณลักษณะพิเศษของปฏิจจสมุปบาท แม้ว่าบุคคลในระดับสวากจะสามารถมีญาณหยั่งรู้เข้าถึงธรรมข้อนี้ แต่ก็เข้าถึงในระดับหนึ่ง ไม่ลึกเท่าระดับของพระพุทธเจ้า

ในคัมภีร์หลังจากที่พระองค์ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว พระองค์ได้ทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาททั้งโดยอนุโลมและปฏิโลมตลอดคัมภีร์ ส่วนในด้านคำสอนนั้น พระพุทธเจ้าทรงแสดงถึงสภาวะที่ต่างฝ่ายต่างเป็นปัจจัยให้กันและกัน โดยการอาศัยกันซึ่งกันของอวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายณะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ ธรรมทั้ง 12 ประการนี้เกิดขึ้น และเป็นต้นเหตุของการเกิดความทุกข์ และการสืบต่อของภพชาติ และพระองค์ยังทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาตินี้ เป็นกฎเกณฑ์ที่ไม่มีเปลี่ยนแปลงตามกาลเวลา แม้พระพุทธเจ้าทุกพระองค์จะทรงอุบัติขึ้นในเวลาที่แตกต่างกัน แต่กฎธรรมชาตินี้ของปฏิจจสมุปบาทก็ยังคงอยู่เหมือนเดิมไม่มีพระเจ้าหรือศาสดาองค์ใดบัญญัติหรือสร้างขึ้นมา ไม่เกี่ยวกับการอุบัติของพระศาสดาทั้งหลาย การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า พระองค์ได้ทรงค้นพบ และได้แสดงความเป็นไปของปฏิจจสมุปบาทว่าเป็นสภาวะธรรมที่เป็นที่ที่เกิดขึ้นแห่งทุกข์ และเพื่อใช้ในการดับทุกข์ของสรรพสัตว์ทั้งหลาย ดังมีพระพุทธพจน์แสดงไว้ว่า ตถาคตทั้งหลาย จะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (หลัก) นั้น ก็ยังคงมีอยู่ เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมนิยาม คือ หลักอิทัปปัจจยตา (พระสาทิพย์อนาลโย และคณะ, 2562)

เรื่องปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นเรื่องที่ลึกซึ้งและยากที่สุด ครั้งหนึ่งพระอานนทได้เคยกราบทูลพระพุทธเจ้าว่า ปฏิจจสมุปบาทได้ปรากฏแจ่มแจ้งแก่ท่านแล้ว พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า “ดูก่อนอานนทอย่ากล่าวอย่างนั้น ปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นสิ่งที่ละเอียด ลึกซึ้ง หยั่งยาก ดูก่อนอานนท เพราะไม่รู้ ไม่รู้ตามลำดับ เพราะไม่แทงตลอดซึ่งธรรมคือปฏิจจสมุปบาทนี้ (จิตของ) หมูสัตว์นี้ จึงเป็นเหมือนกลุ่มด้ายยุ่ง ๆ ยุ่งเหยิงเหมือนความยุ่งของกลุ่มด้ายที่หนาแน่นไปด้วยปม พันกันยุ่งเหมือนเชิงหย้ามูญชะ และหย้าปัพพะชะอย่างนี้ ย่อมไม่ล่วงพ้นสังสาร ทุกคติ วินิบาตไปได้”

หลักการพิจารณาปฏิจสมเด็จพระบาทโดยอนุโลมและปฏิโลม

เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วใหม่ ๆ ยังคงประทับอยู่ที่โคนต้นพระศรีมหาโพธิ์ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ในตำบลอรุเวลา พระองค์ประทับเสวยวิมุตติสุขอยู่ตลอด 7 วัน ได้ทรงกระทำมณสิการซึ่งปฏิจสมเด็จพระบาท ทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลมตลอดปฐมยามแห่งราตรีนั้น ดังนี้

เพราะมีวิชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร

เพราะมีสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ

เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป

เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสฬายตนะ (อายตนะ 6)

เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา

เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา

เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน

เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ

เพราะมีภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ

เพราะมีชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส จึงเกิดขึ้นครบถ้วน ด้วยอาการอย่างนี้แล

การพิจารณาปฏิจสมเด็จพระบาทแบบนี้เรียกว่า พิจารณาโดยอนุโลม คือ ตามลำดับ ต่อจากนั้น พระพุทธเจ้าก็ทรงพิจารณาปฏิจสมเด็จพระบาท โดยปฏิโลม คือ ย้อนลำดับ ดังนี้

เพราะมีการดับ (โดยไม่เหลือ) แห่งวิชา จึงมีความดับแห่งสังขาร

เพราะมีการดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ

เพราะมีการดับแห่งวิญญาณ จึงมีการดับแห่งนามรูป

เพราะมีการดับแห่งนามรูป จึงมีการดับแห่งสฬายตนะ

เพราะมีการดับแห่งสฬายตนะ จึงมีการดับแห่งผัสสะ

เพราะมีการดับแห่งผัสสะ จึงมีการดับแห่งเวทนา

เพราะมีการดับแห่งเวทนา จึงมีการดับแห่งตัณหา

เพราะมีการดับแห่งตัณหา จึงมีการดับแห่งอุปาทาน

เพราะมีการดับแห่งอุปาทาน จึงมีการดับแห่งชาติ

เพราะเหตุการณดับแห่งชาติ นั้นแล ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส และอุปายาส ทั้งหลายจึงดับ การดับทุกข์ทั้งปวง ย่อมมิได้ด้วยอาการอย่างนี้แล (จันงค์ ทองประเสริฐ, 2556)

ลักษณะการแสดงปฏิจสมเด็จพระพุทธเจ้า

ในการแสดงธรรมแห่งปฏิจสมุปาบาทของพระพุทธเจ้านั้น พระองค์จะแสดงให้เห็นเหมาะสมกับ อธิษฐานของแต่ละบุคคล บางครั้งพระองค์ก็แสดงปฏิจสมุปาบาทฝ่ายอนุโลมบ้าง หรือฝ่ายปฏิโลมบ้าง ซึ่งรูปการแสดงปฏิจสมุปาบาทมี 4 อย่าง ได้แก่

1. อนุโลมเทศนา หรืออาทิปริโยสานอนุโลมเทศนา หรือการแสดงตั้งแต่ต้นจนถึงปลาย หมายถึง การแสดงปฏิจสมุปาบาทธรรม เริ่มต้นตั้งแต่วิชาไปตามลำดับจนถึงชราภรณ์เป็นที่สุด การแสดงปฏิจสมุปาบาทนี้ส่วนใหญ่จะแสดงแก่สรรพสัตว์ที่มีกำเนิดจากชลาพุชะและอันทชชะ (พระไตรปิฎก ภาษาไทย เล่มที่ 12 ข้อที่ 152 หน้าที่ 151) ซึ่งมีชีวิตความเป็นอยู่ มีความทุกข์มากกว่าความสุข การแสดงปฏิจสมุปาบาทนี้เพื่อให้ได้รู้ว่า ที่ได้รับผลกระทบเช่นนั้น เนื่องมาจากอะไรเป็นปัจจัย ไม่มีใครสร้าง หรือบันดาลให้เกิดขึ้น และไม่หลงเชื่อว่า มีผู้ที่บันดาลให้เกิดขึ้นและเป็นไป

2. มัชฌิมปริโยสานอนุโลมเทศนา หรือการแสดงตั้งแต่กลางไปจนถึงปลาย หมายถึง การแสดงปฏิจสมุปาบาทธรรมตั้งแต่เวทนาไปตามลำดับจนถึงชราภรณ์เป็นที่สุด การแสดงปฏิจสมุปาบาทนี้ เหมาะกับพวกนัตถิกทิกขุ ซึ่งมีความเชื่อว่า สรรพสัตว์เมื่อตายแล้วจะไม่เกิดในภพหน้าอีก คือ ขาดสูญ และจะไม่เกิดอีก (นัตถิกทิกขุ) ส่วนใหญ่เป็นโอปปาติกกำเนิด (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2545) ได้แก่ พวกเทวดาและพรหมทั้งหลาย ซึ่งมีสภาพชีวิต ความเป็นอยู่มีความทุกข์น้อย มีความสุขสบายเป็นส่วนใหญ่ จึงไม่เชื่อว่า ตายแล้วจะต้องเกิดในภพหน้าอีก การแสดงปฏิจสมุปาบาทนี้เพื่อให้ได้รู้ว่า การทำกรรมในปัจจุบันภพจะเป็นเหตุ นำไปเกิดในภพหน้าอีก

3. ปฏิโลมเทศนา หรือปริโยสานอาทิปฏิโลมเทศนา หรือแสดงตั้งแต่ปลายจนถึงต้น หมายถึง การแสดงปฏิจสมุปาบาท เริ่มต้นตั้งแต่ชราภรณ์ถอยหลังไปตามลำดับจนถึงอวิชา เป็นที่สุด การแสดงปฏิจสมุปาบาทนี้จะแสดงแก่พวกอเหตุกทิกขุซึ่งมีความยึดมั่นว่า สัตว์ และโลกเที่ยง และไม่เชื่อเหตุ (ที.สี. 9/167-169/54-56) ทั้งนี้เพื่อให้เห็นว่า ความทุกข์ทั้งหลายในโลก มีชราภรณ์ โสกะ ปรีทวะ ทุกชะ โทมนัส อุปายาสเหล่านี้มีเหตุปัจจัยสืบเนื่องกันตามลำดับ

4. มัชฌิมอาทิปฏิโลมเทศนา หรือแสดงตั้งแต่กลางจนถึงต้น หมายถึง การแสดง ปฏิจสมุปาบาท ตั้งแต่ต้นถอยหลังไปตามลำดับจนถึงอวิชาเป็นที่สุด ส่วนใหญ่จะแสดงให้เห็นแก่ พวกอจุฉเทททิกขุ และ พวกอกริยทิกขุ โดยที่พวกอจุฉเทททิกขุมีความเชื่อว่า สัตว์โลกและกรรมทั้งหลายนั้นเมื่อตายแล้วก็สูญสิ้นหมด ส่วนพวกอกริยทิกขุ มีเชื่อว่า เหตุและผลไม่มี คือไม่เชื่อ ทั้งเหตุและผล ทั้งนี้ให้เห็นแจ้งในอดีต เหตุทั้งหลายว่า สรรพสัตว์จะดำรงชีวิตอยู่ได้ก็ต้อง อาศัยสมุฐานอาหาร 4 โดยที่อาหารต่าง ๆ เหล่านี้ จะเกิดขึ้นได้ก็ต้องอาศัยต้นเหตุเป็นเหตุให้เกิดขึ้น ต้นเหตุจะปรากฏขึ้นได้ก็ด้วยอาศัยเวทนาเป็นเหตุ เวทนา ก็อาศัยผัสสะเป็นเหตุ เป็นต้น (พระครูสุวรรณวิจิตร และจุฬารัตน์ วิชานาติ, 2563)

วิเคราะห์ทางสายกลางแห่งปัจจุสมุปปาท

จากการศึกษาแนวคิดในหนังสือ รายงานการวิจัย บทความวิชาการ และบทความวิจัยต่าง ๆ ที่ศึกษาถึงปัจจุสมุปปาท ผู้เขียนพบว่ายังไม่มีนักการศาสนาหรือนักวิชาการท่านใดเสนอให้เห็นถึงทางสายกลางแห่งปัจจุสมุปปาท ในการศึกษาที่ผ่านมาจะกล่าวถึงเฉพาะทางสายกลางในอริยสัจ 4 ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ 8 หรืออัฐมมังคัลมคคเท่านั้น ส่วนการอธิบายถึงกระบวนการพิจารณาปัจจุสมุปปาท โดยอนุโลมและปฏิโลมนั้นเป็นส่วนของการนำเสนอในทางญาณวิทยา (Epistemology) เท่านั้น ด้วยเหตุผลดังกล่าวนี้ เป็นเหตุให้ผู้เขียนมีความใคร่รู้ที่จะวิเคราะห์วิจัยธรรมแห่งปัจจุสมุปปาทนี้ เพื่อค้นหาคำตอบที่ว่า สายกลางแห่งปัจจุสมุปปาทคืออะไร ซึ่งเป็นการหาคำตอบในเชิงอภิปรัชญา (Metaphysic) ที่เกี่ยวกับสภาวะ (being) หรือสิ่งที่เป็นแก่นแท้ หรือสารัตถะแท้ของทางสายกลางแห่งปัจจุสมุปปาทธรรมนี้

จากการศึกษาวิเคราะห์พบว่า “ทางสายกลางแห่งปัจจุสมุปปาท” นั้น ได้แก่ ความหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นใน 3 ลักษณะ ดังนี้

1. ความหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในทิวฐิอันสุดโต่ง โดยย่อ ได้แก่ การหลุดพ้นจากมิจฉาทิวฐิ 2 ประการ คือ สัสสตทิวฐิและอุจเฉททิวฐิ โดยขยาย ได้แก่ การหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในทิวฐิ 62 ประการ

ในที่นี้จะขอวิเคราะห์เฉพาะในส่วนของ สัสสตทิวฐิและอุจเฉททิวฐิ ซึ่งอธิบายได้ว่า สัสสตทิวฐิและอุจเฉททิวฐินี้มีความเชื่อมโยงกับตัณหา 3 ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา ซึ่งเป็นทางแห่งการเกิดทุกขในสังสารวัฏ

สัสสตทิวฐิ หมายถึง ความเชื่อที่ว่ามนุษย์เกิดมาแล้วต้องตาย เมื่อตายแล้วก็จะกลับมาเกิดอีกวนเวียนเช่นนี้ซ้ำแล้วซ้ำเล่า ด้วยพรรณนาดังกล่าวนี้ เป็นเหตุให้บุคคลเกิด ภวตัณหา หมายถึง ความปรารถนาพ้นทุกข์ที่ประกอบด้วยสัสสตทิวฐิ เช่น โยคีผู้เจริญรูปสมาบัติ ซึ่งภวตัณหานี้ส่งผลให้ไปเกิดเป็นพรหมในรูปภูมิ 16 ชั้น (ที.สี. (ไทย) 9/42/24) นอกจากนี้ยังเป็นเหตุให้บุคคลเกิดวิภวตัณหา หมายถึง ความปรารถนาพ้นทุกข์ที่ประกอบด้วยอุจเฉททิวฐิ (ที.สี. (ไทย) 9/68-92/39-47) (คือมีความเห็นผิดว่าขาดสูญจากรูปธรรม เป็นสุข) ของโยคีผู้ปฏิบัติเห็นรูปธรรมเป็นตัวก่อสร้างทุกข์จึงเจริญรูปสมาบัติ (สมณะภาวนาประเภทรูปวิราคะภาวนา เปื่อน่ายในรูปธรรม) ซึ่งวิภวตัณหานี้ส่งผลให้ไปเกิดเป็น อรูปพรหมในอรูปภูมิ 4 ชั้น ส่วนบุคคลที่ยึดในอุจเฉททิวฐิ ติดอยู่ในกามตัณหา กามตัณหาดังกล่าวนี้จะส่งผลให้ไปเกิดในกามภูมิ 11 ชั้น

ภวตัณหาและวิภวตัณหานี้ เป็นภาวะของคนที่มีความเห็นผิดอย่างแรงกล้าที่หมกมุ่นอยู่กับความเป็นตัวตนจึงคิดออกบวชเป็นโยคีปฏิบัติอย่างจริงจัง ซึ่งพระพุทธรองค์ตรัสไว้ในพรหมชาลสูตรว่า อนคาริย ปพพิโต สมานो เป็นต้น (ที.สี. (บาลี) 9/68/39) ส่วนกามตัณหา เป็นภาวะของคนทั่วไปที่มีความเห็นผิดชนิดสัสสตทิวฐิอย่างอ่อน ๆ จึงไม่คิดออกบวช ส่วนคนทั่วไปที่ติดในกามตัณหาและมีความเห็นผิดชนิดอุจเฉททิวฐินั้นก็ได้ปรารถนาออกบวชอยู่แล้ว เพราะเชื่อว่าโลกหน้าไม่มีอยู่จริง จึงมุ่งเสพความสุขให้เต็มที่ก่อนที่จะจากโลกนี้ไป

สรุปเนื้อหาว่า 1) ภาวตัณหาเป็นภาวะของโยคีบรรพชิตผู้ยินดีเกิดในพรหมโลก ดังข้อความที่ว่า ภว พุรهما เป็นต้น (ที.สี. (บาลี) 9/42/24) คำว่า ภว จึง หมายถึง พรหม ถ้าไม่ปฏิบัติสมณะแล้วจะเป็นพรหมได้อย่างไร 2) ภาวตัณหาเป็น ภาวะของโยคีบรรพชิตผู้เบื่อหน่ายรูป (อัสถุญฺญี) ตรัสว่า รูป อตตาทโหติ อโรโค แผล อตตามีรูปยั้งยืน คำว่า รูป หมายถึง อัสถุญฺญีสัตตพรหมมีแต่ชีวิตนวกกลาปรูปเท่านั้น ไม่มีจิต (ที.สี. (บาลี) 9/68, 78-80/39, 41-43) วิภวตัณหาเป็นภาวะของโยคีบรรพชิตผู้เบื่อหน่ายรูป ตรัสว่า อุกฺเขทํ วินาสํ วิภวํ (ที.สี. (บาลี) 9/84-92/43-47) คำว่า วิภว หมายถึง อรูปพรหม มีอากาสาณญฺจายตนพรหม เป็นต้น ในประเด็นของตัณหาทั้ง 3 นี้มีพุทธประสงค์อธิบายถึงการเกิดซ้ำแล้วซ้ำอีกของสัตว์ผู้เวียนตายเวียนเกิดในวัฏฏสงสาร 31 ภูมิ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในสมุทฺยสังฺกนิทเทสวํ โปโนพฺภวิกาตณฺหา แปลว่า ตัณหาชักนำไปเกิดในภพภูมิต่าง ๆ ซ้ำแล้วซ้ำอีกไม่จบสิ้น (ที.ม. (บาลี) 10/400/344) และตัณหาเกี่ยวเนื่องกับ ภาวะ ซึ่งเป็นหนึ่งใน 12 องค์ ประกอบที่พระพุทธองค์ตรัสขยายความว่า ภาวะ คือ กามภาวะ รูปภาวะ อรูปภาวะ (ส.นิ. (บาลี) 16/2/4) ที่เป็นสายเกิดทางปฏิจจสมุปบาท

2. ความหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในสถานที่และเวลา (Space & time) ได้แก่ การหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่น (อุปาทาน) ในภพ (31 ภพภูมิ) ประการหนึ่ง และความยึดมั่นถือมั่นในสังขารที่ปรุงแต่งอดีต อนาคต และปัจจุบัน ประการหนึ่ง

วิเคราะห์ได้ว่า ความยึดมั่นถือมั่นในภพนี้เชื่อมโยงกับวิญญานที่ทำหน้าที่ “ปฏิสนธิ” (การนำมาเกิด) เพื่อทำหน้าที่สืบต่อจากปัจจัย คือ อริชชาและสังขารที่เป็นปัจจัยเบื้องต้นของปัจจัย ดังนั้น วิญญานที่จะอธิบายในบริบทนี้จึงไม่ใช่บริบทแค่บริบทของวิญญานที่เป็นเพียงความรู้แจ้งอารมณ์ตามนัยของชั้น 5

การยึดมั่นถือมั่นในสถานที่นั้น ก็คือ การยึดมั่นถือมั่นในภพภูมิ ซึ่งในทางพุทธศาสนาแบ่งออกเป็น 31 ภพภูมิ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. กามภูมิ 11 ภูมิ อันได้แก่
 - อบายภูมิทั้ง 4 คือกำเนิดแห่ง สัตว์นรก เปรต อสุรกาย สัตว์เดรัจฉาน
 - มนุษย์ภูมิ 1 ภูมิ
 - เทวภูมิ ทั้ง 6 ภูมิ คือ จาตุมหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี ปรนิมมิตตวสวัตตี
2. รูปภูมิ 16 ภูมิอันได้แก่
 - ชั้นที่ 1 พรหมปาริสัชชาภูมิ
 - ชั้นที่ 2 พรหมบุโรหิตาภูมิ
 - ชั้นที่ 3 มหาพรหมาภูมิ
 - ชั้นที่ 4 ปริตรตาภาภูมิ
 - ชั้นที่ 5 อัปปมาณภาภูมิ
 - ชั้นที่ 6 อาภัสราภูมิ
 - ชั้นที่ 7 ปริตตสุภาภูมิ
 - ชั้นที่ 8 อัปปมาณสุภาภูมิ
 - ชั้นที่ 9 สุภิกินทาภูมิ

- ชั้นที่ 10 เวทย์ปผลาภูมิ
- ชั้นที่ 11 อสัณญีสัตตภาภูมิ
- ชั้นที่ 12 อวิหาสุทธาวาสภูมิ
- ชั้นที่ 13 อตปปาสุทธาวาสภูมิ
- ชั้นที่ 14 สุทัสสาสุทธาวาสภูมิ
- ชั้นที่ 15 สุทัสสีสุทธาวาสภูมิ
- ชั้นที่ 16 อกนิภุสสุทธาวาสภูมิ

3. อรูปภูมิ 4 ภูมิ อันได้แก่

- อากาसानัญญาตนภูมิ
- วิญญาณัญญาตนภูมิ
- อากิญจัญญาตนภูมิ
- เนวสัณญานาสนัญญาตนภูมิ (อง.ต.ก. (ไทย) 20/81/305-308)

ภพในพระพุทธศาสนา หมายถึง สภาพทางกายภาพและสภาพทางจิตที่มีฐานมาจากความยึดมั่นในความรู้สึกว่า “เรา ของเรา” ซึ่งได้รับการอธิบายขยายความให้สอดคล้องกับคำสอนเรื่องกรรมและการเวียนว่ายตายเกิดตามแนวคิดเรื่องสังสารวัฏในพระไตรปิฎก แต่สามารถจำแนกออกเป็น 3 ลักษณะ คือ

1) กามภพ การดำรงอยู่ในภาวะที่เกี่ยวข้องกับกามคุณ หรือสิ่งน่าใคร่ น่ายินดีทางประสาทสัมผัส ซึ่งมีอยู่ 5 อย่าง ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส พระพุทธเจ้าจัดกลุ่มของรูปแบบชีวิตที่อยู่ในภพที่เกี่ยวข้องกับกามคุณนี้ไว้ 3 ประเภท คือ (1) ประเภทที่เป็นอบาย ได้แก่ สัตว์นรก เปรต อสุรกาย และสัตว์เดรัจฉาน (2) มนุษย์ (3) เทวดา รูปแบบชีวิตทั้ง 3 ประเภทนี้เกี่ยวข้องกับกามคุณ ชีวิตในภพประเภทนี้ถูกออกแบบมาให้รู้จักยินดีและแสวงหาความสุขอยู่ในกามคุณ และรู้จักเกลียดกลัว หรือหลีกเลี่ยงอารมณ์ที่ไม่น่าใคร่ น่ายินดี

2) รูปภพ การดำรงอยู่ในภาวะที่ไม่เกี่ยวข้องกับกามคุณ ชีวิตในรูปภพมีร่างกายหรือรูปชั้นที่ละเอียด ไม่มีความรู้สึกยินดีใน การเสพสุขจากรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ซึ่งเป็นอารมณ์อย่างหายาบแต่ยังมีความยินดีในความสุขในฉานซึ่งเป็นความสุขชนิดละเอียด

3) อรูปภพ การดำรงอยู่ในภาวะที่ไม่เกี่ยวข้องกับกามคุณ เป็นภพแห่งการดำรงอยู่ที่ไม่มียุขันธ์รูปร่าง สงบนิ่งตั้งมั่นอยู่ในภาวะของอรุปรมาณ ภพภูมิเหล่านี้ได้รับการอธิบายขยายความโดยละเอียดและจัดแบ่งออกเป็น 31 ภพภูมิซึ่งเป็นภพภูมิเชิงจักรวาลวิทยาตามคำสอนเรื่องสังสารวัฏ

อย่างไรก็ตาม แนวคิดเรื่องภพในพระพุทธศาสนา ได้รับการตีความใน 2 ลักษณะ คือ

1) ภพเชิงโครงสร้างทางจักรวาลวิทยา (the cosmological becoming) ภพที่มีลักษณะเชิงโครงสร้างทางจักรวาลวิทยาจัดเป็นภพที่มีอยู่จริงเชิงอภิปรัชญาที่เชื่อมโยงอยู่กับหลักคำสอนเรื่องกรรมซึ่งสนับสนุนความเชื่อเรื่องการทำความดีนำไปสู่ภพที่เป็นสุคติและการทำความชั่วนำไปสู่การเกิดในภพที่เป็นทุคติ แนวคิดเรื่องภพตามเชิงโครงสร้างทางจักรวาลวิทยาในพระพุทธศาสนาจึงแสดงให้เห็นความมีอยู่จริง

ของภาพเชิงอภิปรายในฐานะเป็นฐานรองรับคำสอนทางจริยศาสตร์ แต่แนวคิดเรื่องภพในลักษณะดังกล่าวก็ถูกมองว่ามีปัญหาตรงที่เป็นความมีอยู่ ที่อยู่เหนือการรับรู้ หรือการตรวจสอบด้วยอายตนะ

2) ภาพเชิงจิตวิทยา (the psychological becoming) ลักษณะของภาพเชิงจิตวิทยานี้เน้นภาวะทางจิตอันเป็นนามธรรมที่เกี่ยวข้องกับความรู้สึกที่ยึดมั่นในความมีตัวตนที่เกิดจากประสบการณ์ทางอายตนะ และการมุ่งเน้นที่จะใช้ประโยชน์ จากแนวคิดเรื่องภพในการปลูกฝังศีลธรรมเพื่อความสงบสุขของสังคม ภาพเชิงจิตวิทยาด้านหนึ่งเป็นภพที่สามารถตรวจสอบได้ด้วยอายตนะ แต่อีกด้านหนึ่งมุ่งเน้นประโยชน์จากคำสอนมากกว่าการตรวจสอบความมีอยู่จริง (ธนสิทธิ์ ฉัตรสุวรรณ, 2560)

หากจิตยึดมั่นถือมั่นในภพ ความเป็นชาติ ชรา มรณะ ก็จะตามมาติด ๆ เพราะความยึดมั่นถือมั่น ทำให้วิญญาณปฏิสนธิคือเกิดในครรภ์บ้าง ในไข่บ้าง ในถ้ำโคลบ้าง หรือเกิดผุดขึ้นบ้าง เป็นเหตุให้เกิดวังวนแห่งสังสารวัฏ ส่วนทางจิตก็เป็นอาการของการเกิดขึ้น ชรา และมรณะเช่นกัน แต่ถ้ายึดมั่นในจิต เช่น จิตโกรธ จิตโลภ จิตหลง การเกิดขึ้นซึ่งภพแห่งจิตก็จะเกิดขึ้นเช่นกัน เช่น คนที่ยึดในความโกรธ เมื่อโกรธขึ้นแล้วก็จะทยอยอดขยายความโกรธไปเรื่อย ๆ เกิดเป็นนรกในใจ ดังที่โบราณกล่าวไว้ว่า “สวรรค์อยู่นอก นรกอยู่ในใจ” นั่นเอง

ส่วนเรื่องความยึดติดในเวลานั้น เป็นการที่จิตไปยึดในอดีตบ้าง ยึดในอนาคตบ้าง ยึดในปัจจุบันบ้าง เพราะความไม่เข้าใจในสังขารจิต ขาดปัญญาแยกแยะความจริงโดยสมมติกับความจริงปรมัตถะในลักษณะที่เป็นสภาวะธรรม จึงหลงยึดติดในสมมติในส่วนอดีตบ้าง อนาคตบ้าง ปัจจุบันบ้าง เช่น ในปัจจุบันเวลา 09.00 น. ก็มีความเชื่อตามนั้น ทั้ง ๆ ที่จริงแล้ว เวลาปัจจุบัน 09.00 น. ไม่มีอยู่จริง มีแต่ขณะจิตที่เคลื่อนไป ปัจจุบันแบบสมมติ กับ ความเป็น “ปัจจุบันธรรม” นั้น ไม่เหมือนกัน ปัจจุบันธรรมมีลักษณะเป็นสันตติ คือ เกิด-ดับ ตามการรับรู้ของวิญญาณ เพราะการรับรู้ของวิญญาณก็มีการเกิด-ดับแบบถี่ ๆ เช่นกัน การเกิดดับในลักษณะที่ต่อเนื่องนี้เรียกว่า “สันตติ” ดังนั้น อดีต ปัจจุบัน และอนาคต ในลักษณะแบบสมมตินั้นต่างเป็นเพียงการปรุงแต่งของจิตสังขารเท่านั้น

การหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในภพและการปรุงแต่งของสังขาร จึงเป็นทางสายกลางแห่งปฏิจักษุสัมปทาที่ช่วยให้จิตไม่ติดอยู่ทั้งในส่วนในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ไม่ว่าจะเกิดความพอใจหรือไม่พอใจใด ๆ ก็ตาม

3. ความหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในขันธ 5 ได้แก่ การหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ประการหนึ่ง พุทธทาสภิกขุ (2548) ได้มีมุมมองว่า ขันธ 5 แปลว่า ส่วน หรือตัน ลำ หรือกอง คือว่า เป็นหน่วยหนึ่ง ๆ ที่แยกออกมา แต่คำว่า ขันธ นั้น จะนิยมแปลว่า ส่วน มากกว่า เพราะฉะนั้น เบญจขันธก็คือ 5 ส่วน หรือ ทั้ง 5 ส่วน ที่ประชุมกันขึ้นกลายเป็นคน ๆ หนึ่งนั่นเอง การที่จะศึกษาถึงเรื่องของชีวิตให้เข้าใจชัดเจน ก็ต้องรู้ส่วนหลักกฎของธรรมชาติเกี่ยวกับขันธ 5 ที่เป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง เพราะชีวิตของคนมีส่วนสำคัญในชีวิตนั้น ๆ หรือในคนนั้น ๆ มีถึง 5 ส่วน ได้แก่ รูปขันธ และนามขันธ ประชุมกันอยู่ หรือทำกิจร่วมกันอยู่ เมื่อพูดโดยสมมติก็ว่าคน มนุษย์เราคนหนึ่ง ๆ มีส่วนประกอบถึง 5 ส่วน เรียกว่า เบญจขันธ 5 (พุทธทาสภิกขุ, 2548)

ชั้น 5 ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท พระพุทธเจ้าทรงอธิบายชั้น 5 หมายถึงองค์ประกอบของชีวิตมนุษย์ 5 อย่าง ได้แก่ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้นและวิญญาณชั้น ถ้าหากกล่าวโดยย่อก็จะได้ เป็นรูปและนามหรือรูปธรรมและนามธรรม ที่อิงอาศัยกันตามกระบวนการที่ซับซ้อน ในส่วนรูปธรรม ได้แก่ รูปชั้น และส่วนของนามธรรมก็ได้แก่ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณ ดังนั้น ชั้น 5 นี้เมื่อเราพิจารณาในแง่ปรมัตถธรรม 4 ได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ก็อาจจะย่อลงได้เป็น 3 กล่าวคือ รูป คงเป็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร เป็นเจตสิก วิญญาณเป็นจิต เป็นสังขตธรรม ส่วนนิพพานไม่มีในชั้น 5 ซึ่งเป็นอสังขตธรรมอย่างไรก็ตามองค์ประกอบของชั้น 5 ซึ่งโดยย่อ คือ รูปธรรมและนามธรรม

1. ส่วนที่เป็นรูปธรรม ก็คือ รูปชั้น หมายถึงหมวด หมู่ ชนิด ประเภท ส่วน อย่างหรือ กอง แต่นิยมเรียกว่า กอง ที่ประกอบกันเป็นกายของมนุษย์ซึ่งเกิดจากการรวมตัวกัน แบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ

1) มหาภูตรูปหรือรูปใหญ่หรือรูปหลัก อันเป็นที่อาศัยของรูปอื่น ๆ ได้แก่ ปฐวีธาตุคือธาตุดิน อาโปธาตุคือธาตุน้ำ วาโยธาตุคือธาตุลม เตโชธาตุคือธาตุไฟ

2) อุปาทายรูปหรือรูปที่อาศัยในรูปใหญ่หรือรูปหลักนั้น ซึ่งก็คือ ปสาทรูป 5 คือ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย โคจรรูป 4 คือ รูป เสียง กลิ่น รส ภาวรูป 2 ความเป็นหญิง ความเป็นชาย เป็นต้น

2. ส่วนที่เป็นนามธรรมมี 4 อย่าง ดังนี้

1) เวทนาชั้น คือ กองแห่งเวทนา หมายถึง ส่วนที่เป็นความรู้สึกของจิตเมื่อรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ผ่านอายตนะภายใน 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ทำให้เกิดความรู้สึก 3 ประการ คือ สุขหรือรู้สึกดีใจ ทุกข์หรือรู้สึกเสียใจ และกลาง ๆ ไม่สุขไม่ทุกข์ หรือรู้สึกไม่เสียใจและไม่ดีใจ บางทีเรียกอุเบกขาเวทนา คือ รู้สึกเฉย ๆ

2) สัญญาชั้น คือ กองแห่งสัญญา หมายถึง ส่วนที่เป็นความจำได้หมายรู้แยกแยะสิ่งต่าง ๆ ได้โดยเฉพาะเหตุการณ์ที่ผ่านเข้ามาทางประสาทสัมผัสได้หรือสิ่งที่มากระทบ ทางรูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โภกฐัพพสัญญา และธัมมสัญญา

3) สังขารชั้น คือ กองแห่งสังขาร หมายถึง ส่วนที่เป็นความนึกคิดปรุงแต่งจิตให้คิดดี คิดไม่ดี หรือคิดเป็นกลาง ๆ ไม่ดีไม่ชั่ว หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า เป็นคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิตมีเจตนาเป็นตัวนำที่ปรุงแต่งจิตให้เป็นกุศลหรืออกุศล

4) วิญญาณชั้น คือ กองแห่งวิญญาณ หมายถึง ส่วนที่เป็นความรู้แจ้งสิ่งต่าง ๆ ที่จิตรับรู้ทางประสาทสัมผัสทั้ง 5 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และสัมผัสที่ 6 คือ ทางใจ ได้แก่ การเห็นรูป การได้ยินเสียง การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย และการรู้อารมณ์ทางใจ

ตามหลักปฏิจจสมุปบาทแล้ว ตัณหาทำให้เกิดอุปาทาน และอุปาทานทำให้เกิดภพ ดังนั้น ถ้ามีอุปาทาน ก็ย่อมหมุ่นเวียนอยู่ในห้วงสังสารวัฏไม่รู้จักสิ้น สภาพธรรมของอุปาทาน คือ โลภะ และ ทิฏฐิ ความแตกต่างของตัณหาและอุปาทาน ก็คือ ตัณหาเป็นโลภะ ที่เกิดขึ้นครั้งแรกมีกำลังอ่อน เหมือนโจรที่เหยียดมือไปรับเอาสิ่งของ ส่วนอุปาทานเป็นความยึดมั่นในอารมณ์นั้นโดยไม่ปล่อย เป็นโลภะที่มีกำลังเหมือนโจรที่ยึดของนั้นไว้เพราะอุปาทานมีการยึดไว้ เป็นลักษณะมีการไม่ปล่อยเป็นรส มีความมั่นคง

ด้วยตัณหา และเห็นผิดในอัตตาเป็นปัจจุปัจภูฐาน มีตัณหาเป็นปทัฏฐานอุปาทาน คือ ความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจในรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ซึ่งอุปาทานสามารถสงเคราะห์เข้ากับสังขารชั้น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันใดอันหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบันเป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม ทรามก็ตาม ประณีตก็ตาม ไกลหรือใกล้ก็ตาม ที่ประกอบด้วยอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทานชั้น

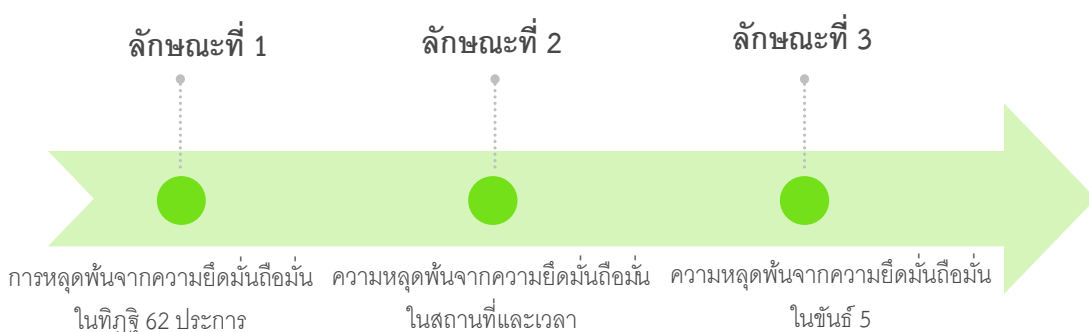
แม้ว่าในอภิธรรมปิฎกจะยืนยันว่าชั้นที่ 5 ได้แก่ รูป จิต และเจตสิก เป็นปรมัตถธรรม แต่ปรัตถธรรมเหล่านี้เป็นของธรรมชาติตั้งแต่ต้น มีสภาพของการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ตัวตนของเราตั้งแต่ต้น เป็นเพียงสภาพของการปรุงแต่งทางรูปธรรมและนามธรรมที่ปรวนแปรไปตามเหตุตามปัจจัยเท่านั้น

การหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่น 5 โดยมีปัญญาเห็นว่า กายและใจนี้ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ตัวตนของเราก็จะเกิดการสลัดคืนชั้นที่ 5 สู่อธรรมชาติ เพราะเมื่อชั้นที่ 5 นี้ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา แล้วชั้นที่ 5 นี้เป็นของใคร หากไม่ใช่เป็นของสาธารณะ เป็นของธรรมชาติ เป็นสิ่งที่เกิดดับ และถูกนำมาปรุงแต่งประกอบขึ้นซ้ำแล้วซ้ำเล่าในระบบสังสารวัฏนี้ ดังนั้น การสลัดคืนชั้นที่ 5 สู่อธรรมชาติจึงเป็นการหลุดพ้นจากปฏิจจสมุปบาทสายเกิดไปตลอดกาล หรือแม้จะดำรงชั้นนี้อยู่ในขณะที่เข้าใจเรื่องนี้แล้ว จิตก็จะไม่ยึดติด มีเพียงกิริยากายกิริยาจิต ที่ดำรงชีวิตไปตามเหตุตามปัจจัย บนทางสายกลางแห่งปฏิจจสมุปบาทนี้

องค์ความรู้ใหม่

ทางสายกลางแห่งปฏิจจสมุปบาท คือ องค์ความรู้ใหม่ที่ผู้เขียนได้สรุปขึ้นเพื่อให้เป็นประโยชน์ต่อวงการทางพุทธศาสนาหรือพุทธปรัชญา โดยสรุปแล้ว ทางสายกลางแห่งปฏิจจสมุปบาทก็คือ ทางแห่งการดับทุกข์โดยสิ้นเชิง เป็นทางแห่งความไม่ยึดมั่นถือมั่นในทิวทัศน์อันสุดโต่ง หลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในสถานที่และเวลา และหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในชั้นที่ 5 ในที่สุด

ทางสายกลางแห่งปฏิจจสมุปบาท (The Middle Way of the Paticca-samuppada)



แผนภาพที่ 1 องค์ความรู้ใหม่ : ทางสายกลางแห่งปฏิจจสมุปบาท

บทสรุป

ทางสายกลางแห่งปฏิเสธสมุ่บาท คือ เป็นทางแห่งความหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่น เป็นทางแห่งการดับทุกข์โดยสิ้นเชิง ประกอบด้วย 3 ลักษณะ ได้แก่ 1) การหลุดพ้นจากการไม่ยึดมั่นถือมั่นในทิวฏฐิอันสุดโต่ง 2) การหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในสถานที่และเวลา และ 3) การหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในขันธ 5 การหลุดพ้นทั้ง 3 ลักษณะนี้เป็นทางแห่งความดับ (นิโรธ) เป็นประโยชน์ต่อการนำไปศึกษาวิจัยสภาวะธรรมในเชิงอภิปรัชญาที่สอดคล้องกับทางสายกลางในพุทธศาสนา

บรรณานุกรม

- การศาสนา, กรม. (2525). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง*. กรุงเทพฯ : กรมการศาสนา.
- จำนงค์ ทองประเสริฐ. (2556). บทความพิเศษ ปฏิเสธสมุ่บาท. *วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*, 20(1), 75-98.
- เทพพร มังธานี. (2564). อิทัปปัจจยตาทางจริยศาสตร์. *วารสารปณิธาน*, 17(1), 119-142.
- ธนสิทธิ์ ฉัตรสุวรรณ. (2560). การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องภพในพระพุทธศาสนาเถรวาท. *วารสารบัณฑิตศึกษาปริทรรศน์*, 13(1), 1-11.
- ธเนศ เกษศิลป์. (2561). วิธีทางสายกลาง เพื่อความอยู่ร่วมกันของสังคมและลดการเบียดเบียนธรรมชาติแบบบูรณาการ. *วารสารปรัชญาปริทรรศน์*, 23(1), 82-91.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). (2545). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม*. (พิมพ์ครั้งที่ 10). กรุงเทพฯ : สหธรรมิก.
- พระสาทิพย์ อนุบาลโย, พระปลัดสมชาย ปโยโค และพระมหาขวัญชัย กิตติเมธี. (2562). การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างปฏิเสธสมุ่บาทกับการบรรลุธรรม. *วารสาร มจร พุทธปัญญาปริทรรศน์*, 4(2), 225-236.
- พุทธทาสภิกขุ. (2540). *ทาน ศีล ภาวนา*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุขภาพใจ.
- _____. (2548). *ธรรมะในฐานะวิทยาศาสตร์*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2506). *พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬา เตปิฎก 2500*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม.
- _____. (2539). *ปปัญจสูทนี มชฌิมปณณาสกอฎฐกถาปาตี*. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (2539). *ลีนตถุปลกาสนี มหาวคคฎฐีกา*. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (2539). *วิสุทฐิมคคปาตี*. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (2539). *สมโมหวิโนทนีอฎฐกถาปาตี*. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2539). *ธมมปทฎฐกถาปาตี*. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย.